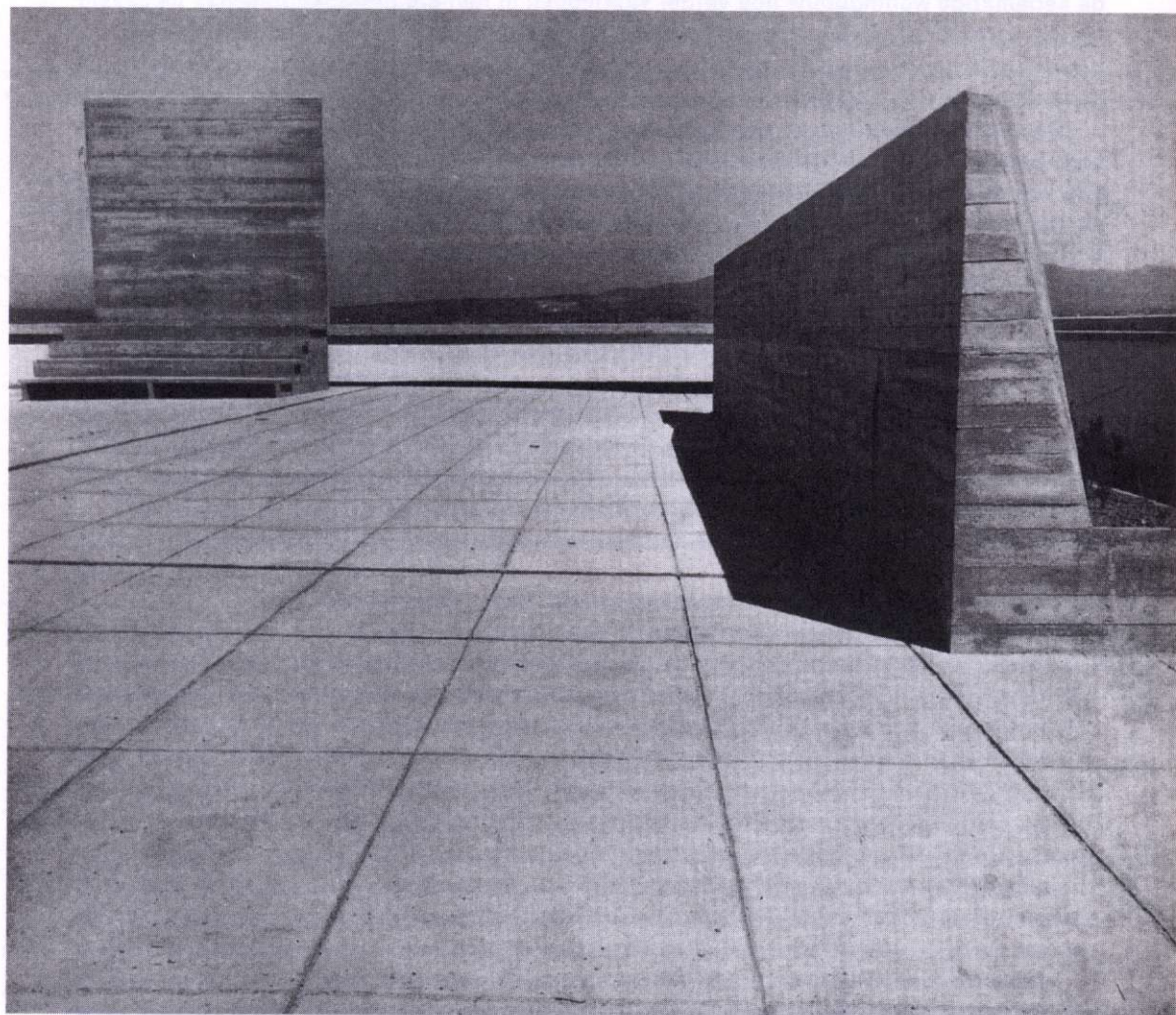

Dakterras Unité d'habitation, Marseille

De collectiviteit op een afstand

Het uitzicht

*Als in de verte gaat het wonend leven van de mensen,
Waar in de verte de tijd van de wijnstokken glanst,
Volgen ook de lege velden van de zomer,
Het woud verschijnt met zijn donker beeld.*

*Dat de natuur het beeld van de seizoenen aanvult,
Dat zij verwijlt, terwijl die snel voorbijvlieten,
Is uit volkomenheid, de hoogte van de hemel doet dan
De mens stralen, zoals de bloesem bomen omkranst.*

Friedrich Hölderlin

London Dionysos

In 1975 publiceerde de science-fictionschrijver J.G. Ballard zijn roman *High-rise*.¹ Het boek handelt over een nieuwe, net opgeleverde woontoren en zijn bewoners. Ballard beschrijft in zijn boek wat de effecten van het oplossen van de traditionele sociale verbanden tussen mensen zouden kunnen zijn. Deze oplossing vindt plaats onder een directe invloed van de technische uitrusting van de dagelijkse leefomgeving. Dit geeft Ballard de mogelijkheid de gebeurtenissen in zijn roman op een huiveringwekkende wijze uit de hand te laten lopen.

1 J.G. Ballard, *High-rise*, Londen, 1975.

Het luxe appartementengebouw maakt deel uit van een ontwikkelingsproject in de Londense Docklands twee mijlen verwijderd van de hectische city. De tweeduizend bewoners van de *high-rise* behoren tot de groep van min of meer gearriveerde *urban professionals*. Met al zijn voorzieningen vormt het gebouw als het ware een eigen, kleine kunstmatige wereld in de werkelijke wereld, zodat het in feite niet meer nodig is om naar buiten te gaan. De tiende verdieping wordt volledig in beslag genomen door een supermarkt, een bank, een kapsalon, een zwembad met een fitness-ruimte, een kleine school voor de weinige kinderen, en een ruim gesorteerde drankhandel waar een duur merk champanoise het meest verkochte artikel is. Op de vijfendertigste verdieping bevinden zich een tweede en kleiner zwembad, een sauna en een restaurant. Boven op het dak heeft de architect een daktuin gemaakt bestaande uit sculpturale betonnen vormen, die als een speelplek voor de kinderen bedoeld is. Verder is het gebouw voorzien van de nieuwste technische snufjes op het gebied van airconditioning, snelliften enzovoort. Kortom, dit dure appartementengebouw biedt de bewoners alle mogelijkheden om een gerieflijk, comfortabel en modern, teruggetrokken leven te leiden:

Het gebouw was een monument van goede smaak, van de dege-

16
lijk ontworpen keuken, van verfijnde gebruiksvoorwerpen en materialen, van elegant en nooit opzichtig meubilair – kortom van die hele esthetische fijnzinnigheid die deze hoog opgeleide mensen overgenomen hadden van alle scholen voor industrieel ontwerpen, van alle met prijzen beloonde ontwerpen van binnen-huisarchitecten, die in het laatste kwart van de twintigste eeuw geïnstitutionaliseerd waren. (...) een ideaal huwelijk tussen functie en vormgeving. In zekere zin waren deze mensen de voorhoede van een welgesteld en goed opgeleid proletariaat van de toekomst, opgesloten in deze dure appartementen met hun elegante meubels en intelligente fijngevoeligheden, zonder de mogelijkheid te ontsnappen.²

2

Ballard, *High-rise*, p. 81.

Met enig vrolijk venijn geeft Ballard in het begin van zijn boek al aan waarom dit gebouw – dat makkelijk voor een voorbeeldig collectief woongebouw zou kunnen worden gehouden – een van die weinig gebouwde resultaten van het moderne architectonische denken, waarin de collectiviteit centraal staat en het ideale vormt – juist geen belichaming van gemeenschappelijkheid is:

*De torenflat was een enorme machine die ontworpen was om de individuele bewoner in isolatie te dienen, niet het collectieve lichaam van huurders. Zijn staf van airconditioning-leidingen, liften, afvalkokers en elektrische bedieningssystemen voorzag in een nooit te kort schietende hoeveelheid zorg en aandacht, die een eeuw eerder een leger van onvermoeibare bediendes vereist zou hebben.*³

3

Ibidem, p. 10.

De beschrijving van de individuele cellen benadrukt dit aspect van isolatie. Zo worden de woningen vergeleken met benauwende ruimtecapsules of de wiebelende schuitjes van een reuzerad op de kermis; twee precare situaties die behalve het individuele isolement ook het uitzicht met de situatie in de woontoren gemeen hebben. Het uitzicht – altijd fenomenaal en overweldigend genoemd en altijd aangeprezen door makelaars, architecten en ontwikkelaars – lijkt een sublimatie van de moderne conditie bij uitstek te zijn, als directe fysieke ervaring van de onthechting en als visualisering van de afstand tot de dingen om ons heen.

De eigentijdse, moderne architectuur en de moderne architect blijven door het hele boek heen een mikpunt voor de in gif gedoopte pijlen van de schrijver. Een van de hoofdpersonen in het boek, voor zover de hoogbouw niet de enige en werkelijke hoofdpersoon is, is de architect van het woongebouw, Royal genaamd. Zijn rol houdt het midden tussen die van een ietwat wereldvreemde parvenu en een tragische held uit een toneelstuk van Shakespeare. Op het einde zal hij door zijn tegenstrever, de documentaire-maker Wilder, doodgeschoten worden. Royal bewoont een van de twee penthouses op het dak en moet toezien hoe zijn schepping verwordt tot een bouwval door het vandalisme van de bewoners. Behalve dat het gebouw met zijn moderne outillage voor een aangenaam anoniem wonen zou kunnen zorgen, blijkt het middels zijn technische systemen

en netwerken in een mogelijkheid te voorzien die ruimte geeft aan ongedachte behoeftes en driften van de beschaafde en goed opgeleide bewoners:

... mensen die tevreden waren met hun leven in de torenflat, die geen bijzonder bezwaar hadden tegen een onpersoonlijk stalen en betonnen landschap, geen zorgen hadden over de indringing van overheidsinstellingen en informatie-verwerkende organisaties in hun privé-leven, en die deze onzichtbare invasies op zijn minst verwelkomden, ze gebruikend voor hun eigen doelen. Deze mensen waren de eersten die een nieuw soort laat-twintigste-eeuwse levensstijl beheersten. De snelle wisseling van kennis deed hun goed. Ze voelden zich uitstekend bij het gebrek aan betrokkenheid met anderen en het volledig op zichzelf kunnen bestaan van levens die nooit teleurgesteld werden, omdat ze nooit ergens behoefte aan hadden.

In plaats daarvan zouden hun werkelijke behoeftes misschien later te voorschijn komen. Hoe saaier en gevoellozer het leven in de hoogbouw werd, des te meer mogelijkheden werden erdoor geboden. Juist door zijn efficiëntie nam de torenflat de taak over om de sociale structuur te onderhouden die hen allen ondersteunde. Voor de eerste keer werd de noodzaak weggenomen om elke vorm van asociaal gedrag te onderdrukken. De bewoners werden vrijgelaten om elke afwijkende of grillige impuls te onderzoeken. Precies op deze terreinen zouden de belangrijkste en interessantste aspecten van hun leven zich gaan afspelen. Veilig in de cocon van de torenflat, net zoals passagiers aan boord van een automatisch bestuurd lijnvliegtuig, waren ze vrij om zich op elke manier te gedragen die ze wensten en om de donkerste hoeken die ze konden vinden, te verkennen. In veel opzichten was de torenflat een model van al het mogelijke dat de technologie had gedaan om tot een expressie van een ware 'vrije' psychopathologie te komen.⁴

4

Ibidem, p. 36.

De bewoners laten met een merkwaardig sardonisch genoegen de gebeurtenissen in de flat escaleren. Bleef het vandalisme aanvankelijk beperkt tot incidenten van moedwillige vernieling van telefoons en liften, al gauw verzamelen groepjes mensen zich om 'die van boven', of juist 'die van beneden' de schuld te geven van het verstopt raken van de afvalkokers of het buiten werking raken van de liften en de elektriciteit. Onderling fysiek geweld blijft niet uit, 'clans' organiseren strooptochten en strafexpedities, gemeenschappelijke voorzieningen worden bezet of vernield en andere vormen van barbarij worden gepleegd. De bewoners vervallen tot een primitief instinctief gedrag, omringen zich met rituelen en leven in een voortdurende extase. Een bloedige slotscène laat tenslotte zien hoe de documentaire-maker Wilder zich naakt overgeeft aan een vrouwencommune die hem op het dakterras – inmiddels in het boek als de *blood garden* aangeduid – ritueel zal slachten met huishoudmesjes.

Titaantjes

De vroege jaren zeventig waren de jaren dat het moderne ideaal van een samenleving bevrijd door architectuur definitief onderuit werd gehaald. In de oude stadsbuurten die door de planners slooprijp werden geacht, kwamen de bewoners in opstand tegen de 'bevrijders' en hun moderne saneringsmethoden. De ontwikkelde methoden en technieken van stedebouw die bij het bouwen van de naoorlogse modelwijken zo vruchtbaar en produktief leken, werden nu maatschappelijk onaanvaardbaar genoemd. Daarnaast werden binnen de eigen architectonische discipline de eerste effectieve pogingen gedaan om een zogenaamde postmoderne canon te vestigen die de plaats van de overheersende moderne in zou kunnen nemen. De naoorlogse kritiek in de jaren vijftig en zestig van Team X, met name van Bakema en Alison en Peter Smithson, op de stedebouw zoals gepropageerd door de CIAM, was weliswaar ook niet mals, maar deze werd altijd gepresenteerd als een correctie op de heersende praktijk bij overheidsinstellingen en planningsinstituten. Zij hadden nadrukkelijk de intentie het 'moderne' project met grote voortvarendheid voort te zetten, een project dat erop gericht was een samenleving tot stand te brengen waarin de mensen binnen de door de overheid gestelde kaders bevrijd en geëmancipeerd konden wonen. Architectuur en stedebouw zouden daarbij een sleutelrol moeten vervullen. Daarbij bleven de types, modellen en technieken zoals ontwikkeld door de vooroorlogse generatie, de belangrijkste uitgangspunten. Deze werden nauwkeurig onderzocht en verder ontwikkeld voor meer adequaat geachte toepassingen.

Een van deze types was dat van het collectieve woongebouw, een type met een bijna mythische betekenis. Het collectieve woongebouw vormde de perfecte belichaming van de zo lang verbeide nieuwe tijd, een tijd waarin de algemene en objectieve gemeenschappelijke waarden van orde en harmonie zouden prevaleren boven de chaos en duisternis van de wereldoorlogen en het kortzichtige, individualistische eigenbelang. De ultieme verschijning van dit type zou de Marseillaanse *Unité d'habitation* worden. Dit vrijstaande woongebouw is afwisselend vergeleken met een luxueus cruiseschip of een kartuizer klooster. De Unité is met al haar collectieve voorzieningen inderdaad eenvoudig te lezen als een klein universum, net als een oceaanstomer of een klooster. Vormgegeven als een verbluffend expressief en plastisch object dat in een parkachtig landschap aan ons verschijnt, vormt het gebouw een suggestieve afbeelding van de wereld met een universele zeggingskracht.

Met de bouw ervan werd in 1947 begonnen en precies vijf jaar later werd het woongebouw in gebruik genomen. Le Corbusier was vrij duidelijk over de bedoelingen die hij had met dit type. Voor de stad St. Dié ontwierp hij een stedenbouwkundig plan bestaande uit acht Unités voor maar liefst 20.000 inwoners, die in de oorlog hun huizen waren kwijtgeraakt. Deze woongebouwen moesten 'eenvoudigweg de stad vervangen'.⁵

De Unités als substituut voor de stad zouden zo niet langer tot een afbeelding van de wereld beperkt blijven, maar werkelijk de eigenlijke, nieuwe wereld voor deze mensen gaan vormen en een nieuwe collectiviteit present stellen. Een dergelijk voorstel was nodig om de 20.000 bewoners dezelfde voordelen te bieden als de Unité d'habitation in Marseille haar bewoners al bood. Deze voordelen zouden de volgende zijn:

Het eerste kenmerk van het woningtype is dat het over twee lagen georganiseerd is, zoals een particulier huis. De appartementen zijn van elkaar geïsoleerd door lood (geluidsisolatie).

De woonkamer profiteert van de hoogte van twee verdiepingen en is 4,80 m hoog. Een glazen wand van 3,66 m breed en 4,80 m hoog maakt het magnifieke landschap zichtbaar. De keuken-uitrusting maakt onderdeel uit van het appartement en bevat: een elektrisch fornuis met drie verwarmingsplaten en een oven, een dubbele gootsteen, waarvan één een automatische afvalverwerker is, een koelkast, een grote werktafel, muurkasten en opbergvakken en een afzuiging van keukenluchtjes die met de algemene ventilatie is verbonden.

De Unité wordt ontsloten door vijf boven elkaar gelegen binnenstraten. In het midden van het gebouw (zevende en achtste verdieping) bevindt zich de winkelstraat (gemeenschappelijke voorzieningen), deze bevat: een viswinkel, een winkel voor vleeswaren, een slagerij, een kruidenier, een wijnhandel, een zuivelhandel, een bakker, een banketbakker, een fruit- en groentewinkel en een traiteur. Een leveringsdienst voor de appartementen. Een restaurant, een theesalon, een snackbar waar men maaltijden af kan halen. Een wasserette, ook voor strijken, stomen en verven, een drogisterij, een kapper, bovendien een hulppostkantoor, een tabakswinkel, krantenwinkel en boekhandel en een apotheek. In dezelfde binnenstraten bevinden zich de logeerkamers. Op de bovenste etage (zeventiende verdieping): een crèche en een 'kinderbewaarplaats', die door een helling in directe verbinding staat met de tuin op het dakterras die voor de kinderen is gereserveerd. Deze tuin bevat een klein kinderswembad. Het dakterras vormt een hangende tuin en een belvédère en bevat: een zaal voor lichaamscultuur, een plaats voor training en oefeningen in de buitenlucht, een solarium, een renbaan van 300 m, een bar met buffet enzovoort.⁶

Deze uitputtende opsomming van vooral gemeenschappelijke voorzieningen staat in het teken van het comfort van de individuele woning. Niet voor niets wordt als eerste karakteristiek van het woningtype de overeenkomst met het *maison particulière* genoemd. De technische voorzieningen, de keukenuitrusting, de gemeenschappelijke programma-onderdelen in het gebouw, het uitzicht en de goede bezonning zijn alle zo ontworpen dat het individuele woongenot gediend wordt en haast ideaal te noemen is.⁷

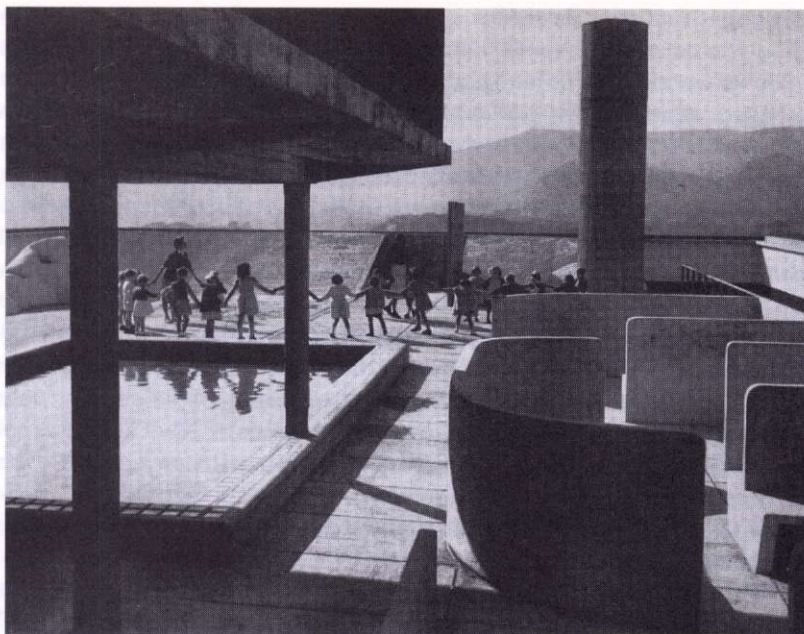
Het is niet zo dat de opzet van de Unité het omgekeerde bewerkstelligt: dat de individuele cellen de collectieve programma-onderdelen voeden en ondersteunen, zodat een werkelijke collectiviteit wordt gerealiseerd. Het gebouw vormt

6

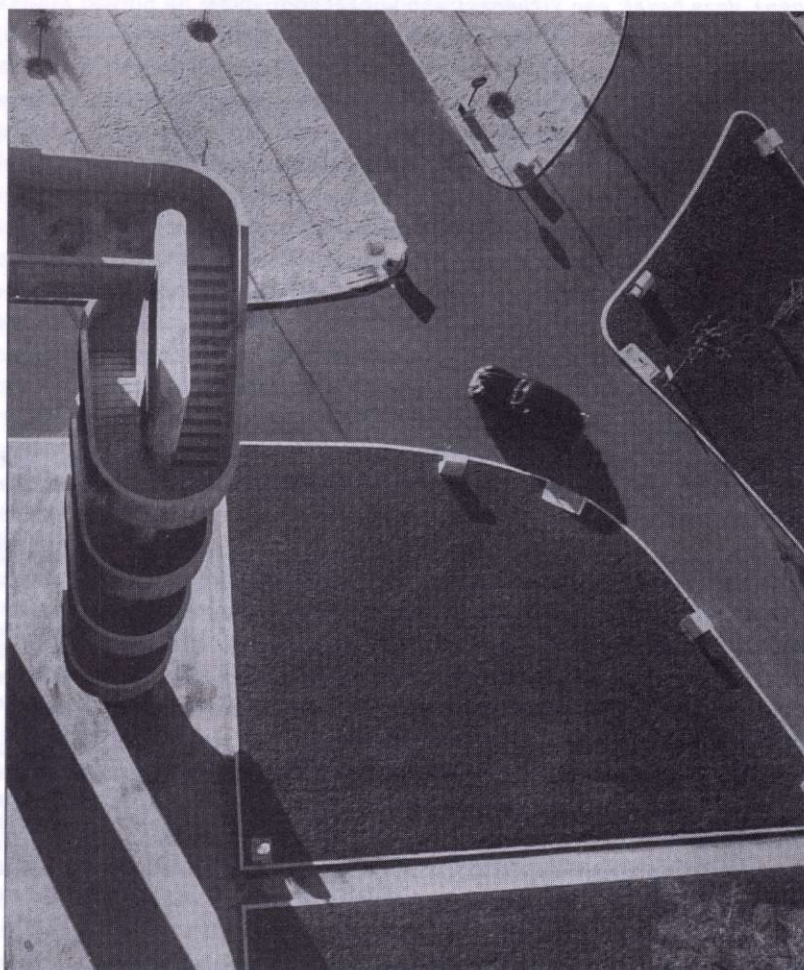
Ibidem, p. 194.

7

De 'rue marchande du ravitaillement' met de bijbehorende gemeenschappelijke voorzieningen is dan ook in het midden van het gebouw gesitueerd, dat wil zeggen daar waar de gemiddelde afstand tot de individuele woningen het geringst is. Ter vergelijking: moderne Nederlandse architecten als Van den Broek, Van Tijen en Duiker kiezen allen in hun ontwerpen voor collectieve woongebouwen consequent voor een principiële andere oplossing als het gaat om de positionering van gemeenschappelijke voorzieningen. Deze worden op de begane grond gesitueerd om het woongebouw in het bestaande stedelijke weefsel te hechten. Deze gemeenschappelijke voorzieningen vormen zo een intermediair tussen de stad en het gebouw, een ruimte voor uitwisseling en ontmoeting.

Dakterrass | Noodtrap Unité d'habitation, Marseille

geen kleine gemeenschap waarvan de voorzieningenstraat zou kunnen functioneren als een dorpsstraat of de daktuin als een plein waar jonge moeders met kinderen elkaar ontmoeten. Integendeel, onder het gebouw staan de auto's klaar om direct te kunnen ontsnappen. Door de mogelijkheid van mobiliteit tot ver buiten het eigenlijke woongebouw wordt de relatie tussen de individuele bewoner en zijn buitenwereld voornamelijk via de auto bepaald, niet door de interne opbouw van het woongebouw of de mate van het voorzieningenaanbod. De telefoon en de televisie – die overigens pas zo'n tien jaar na de voltooiing van de Unité massaal beschikbaar zijn – doen de rest om een eventuele collectiviteit die zou samenvallen met een dergelijke architectuur, te ondermijnen.

De collectiviteit van de Unité in Marseille blijkt niet met architectonische middelen georganiseerd te zijn. De sociale verbondenheid tussen de bewoners is namelijk na de oplevering administratief geregeld. Le Corbusier geeft dit zelf al aan in zijn commentaar bij de documentatie van de Unité d'habitation in zijn *Oeuvre Complète*:

De huurders in Marseille, die na de opening van het gebouw op 14 oktober 1952 aan zichzelf over waren gelaten, hebben niet gedraald een associatie te vormen, een ware verticale gemeenschap zonder politiek, met als doel de verdediging van haar belangen en de ontwikkeling van haar menselijke waarde, enzovoort... De statuten van de associatie hebben als doelstellingen:

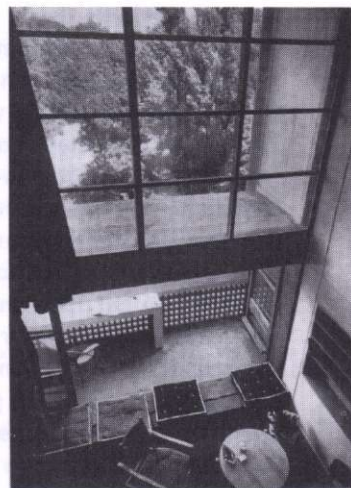
a. het scheppen en ontwikkelen van vriendschapsbanden tussen de bewoners van de Unité,

b. het organiseren van gemeenschappelijke activiteiten op het vlak van het sociale, het culturele, de kunst, de sport, enzovoort...,

c. de verdediging, op elk gebied, van de belangen van haar leden elke keer dat deze belangen betrekking hebben op de woonkwaliteit van de Unité,

d. de deelname (...) van de bewoners van de Unité aan het materiële en morele beheer en de orde van deze Unité, van haar dépendances en bijbehorende elementen van elke aard, in een atmosfeer van groot wederzijds begrip tussen alle personen en organismen die direct of indirect betrokken zijn of zullen zijn.⁸

De mogelijkheid van een vrije psychopathologie die Ballard binnen de realiteit van de moderne architectuur en stedenbouw bespeurt, wordt in de Unité door middel van een soort sociaal contract bezworen. De vraag is of dit – ondanks de goede bedoelingen die erachter steken – voldoende garantie biedt voor het bewaren van de rust in de kunstmatige werkelijkheid van het collectieve woongebouw. Degene die immers contractbreuk pleegt en de droom verstoort, moet gestraft worden en zonodig uitgestoten. De zo direct opgeroepen repressie is onverenigbaar met de geformuleerde ideale doelstellingen en brengt vervulling hiervan buiten handbereik.

Uitzicht vanuit appartement in de Unité

8

Le Corbusier, *Oeuvre Complète*, p. 190.

Dichterlijk wonen

In de naoorlogse situatie bracht Martin Heidegger in een aantal opstellen enkele, zeer utopische, gedachten over het wonen onder woorden. In deze opstellen, waarvan 'Bouwen Wonen Denken' en '...dichterlijk woont de mens...' ⁹ de bekendste zijn, brengt Heidegger een verschuiving aan van de filosofie naar het denken, en in de laatstgenoemde tekst uiteindelijk zelfs naar het dichten. De metafoor krijgt zo als literaire stijlfiguur een centrale plaats in het overdenken van het wonen. De teksten van Heidegger zijn ermee doorspekt en in de tekst '...dichterlijk woont de mens...' vindt er bovendien een verdubbeling plaats wanneer hij de metaforen en beelden die de dichter Hölderlin in zijn gedicht 'In lieflijk blauw...' gebruikt, verbindt met die van zijn eigen verbeelding van de wereld in het 'spiegelkwartel' van aarde en hemel, goddelijken en stervelingen. Met het gebruik van metaforen krijgt het vertoog van Heidegger een relatief open karakter en wordt het niet direct prescriptief. Het geeft veeleer een kader aan waarbinnen het wonen en de architectuur van dit wonen besproken kunnen worden. Ten aanzien van de architectuur lijkt dit de meest hanteerbare houding. De notie van een absoluut waarheidsbegrip verdwijnt in het overdenken van de essenties van het wonen. Het geheim komt ervoor in de plaats, en met het geheim de mogelijke betekenis van de dingen en de architectuur die de dingen en de mens een plaats geeft. Hoe utopisch wellicht ook geformuleerd, Heidegger geeft met deze gedachten een aanzet tot het verlaten van een benadering in de architectuur en stedenbouw die uitgaat van ideale modelmatigheden die vooraf gedefinieerd, achteraf in een situatie dienen gerealiseerd.

In dit verband spreekt Heidegger van het 'veelsoortige tussen', de afstand tussen het hemelse en het aardse. Als het om het 'dichterlijke' aspect van het wonen gaat, vervult dit 'veelsoortige tussen' een belangrijke rol. Heidegger zegt hier zelf het volgende over:

Dit 'tussen' is het wonen van de mens toegemeten. Wij noemen nu de toegemeten doormeting, waardoor het 'tussen' van hemel en aarde open is, de dimensie. (...)

Volgens de woorden van Hölderlin meet de mens die dimensie op, doordat hij zich aan het hemelse meet. Dit opmeten onderneemt de mens niet bij gelegenheid; veeleer is de mens in zo'n opmeten eigenlijk pas mens. Daarom kan hij dit opmeten weliswaar hinderen, inkorten en misvormen, maar hij kan er zich niet aan onttrekken. De mens heeft zich als mens altijd reeds aan en met iets hemels gemeten. Ook Lucifer is afkomstig van de hemel. Daarom staat er in de volgende verzen (28 tot 29): 'De mens meet zich ... met de Godheid.' Zij is 'de maat', waarmee de mens zijn wonen, zijn verblijf op de aarde onder de hemel, uitmeet. Slechts voor zover de mens zijn wonen op zo'n wijze opmeet [ver-misst], kan hij in overeenstemming zijn met zijn wezen. Het wonen van de mens berust op het omhoog kijkende opmeten van de dimensie, waartoe de hemel evenzeer behoort als de aarde.

Het opmeten meet niet slechts de aarde, en is daarom geen pure geo-metrie. Ze meet evenmin telkens de hemel op om zich-

zelf. De opmeting is geen wetenschap. Het opmeten vat heel de omvang [ermisst] van het 'tussen', dat beide, hemel en aarde, tot elkaar brengt. Dit opmeten heeft zijn eigen (...) metriek. (...)

De opmeting is het dichtelijke van het wonen. Dichten is een meten.¹⁰

10

Ibidem, pp. 99-101.

Net zoals hij uitgaat van het dichtelijke meten in plaats van het technische meten, gaat Heidegger uit van een technische ruimte en een technische tijd die egaal en homogeen zouden zijn, neutraal en nivellerend. Je zou kunnen zeggen dat de tijd-ruimte van Heidegger zich baseert op verschillen, verschillen tussen plaatsen en de afstanden daartussen, tussen de tijdstippen en de tussentijden. Als je deze tijd-ruimte zou willen verbeelden, zou je misschien een weefsel krijgen, dat bestaat uit verdichtingen en leegtes, uit kristallisatiepunten en patronen van gebeurtenissen en situaties. Hieruit zou volgen dat het in het dichtende wonen niet gaat om een ideale metriek van het dichten die aangeleerd, voorgeschreven of zomaar gevonden kan worden, maar om een metriek die van patroon tot patroon, van plaats tot plaats (en daar weer tussenin, tussen tijds enzovoort) noodzakelijkerwijs verschilt en op de situatie toegesneden is. Heidegger heeft het hierbij over 'authenticiteit'. Deze kenmerkt zich door een houding van 'vriendelijkheid', of genade, die maakt dat de mens in het bewonen van de aarde haar als aarde láát zijn en, met andere woorden, een gepaste afstand tot zijn omgeving bewaart. Het dichtende wonen kent zo een voortdurend zoeken en onderzoeken van een mogelijk evenwicht, een tijdelijke rust. Op deze wijze is de moderne mens een zwerver, metend en dichtend, om zo in het dichten de weg naar het ideale in ieder geval open te houden. Het ideale zelf, het goddelijke en godgelijke, lijkt met het opstaan van de moderne, zelfbewuste mens achter de horizon te zijn verdwenen. Zie, het schrikwekkende en treurige voorbeeld van de engel Lucifer...

Behalve dit onherstelbare verlies en een fundamentele onzekerheid zorgt de afstand tot de godheid er tegelijkertijd voor dat er een opening is. Juist de afstand tot het goddelijke laat de mens weer menselijk zijn, de sterveling sterfelijk. Door de afstand kunnen de mens de ogen opengaan en verkrijgt hij een uitzicht, of overzicht, waardoor het mogelijk wordt de dingen, de wereld en zichzelf in de juiste proporties te aanschouwen. Alleen in het licht dat door deze opening valt, wordt het mogelijk de dingen te bewerken en de aarde te cultiveren. Zo wordt een technische ontwikkeling mogelijk. De vlucht die deze ontwikkeling heeft genomen en de wijze waarop de mens de techniek gebruikt, waarbij hij zichzelf en de wereld ondergeschikt aan de ontwikkeling daarvan lijkt te maken, hebben volgens Heidegger echter direct na het openen van de ogen tot een verblinding geleid. Als het om onze eigentijdse woonsituatie gaat, zegt hij daarover het volgende:

Vermoedelijk wonen wij volstrekt ondichterlijk. Als de zaak zo gesteld is, wordt het woord van de dichter er dan door gelogenstraft en onwaarachtig? Nee. De waarheid van zijn woord wordt

op de meest onthutsende manier bevestigd. Want ondichterlijk kan een wonen slechts zijn, omdat het wonen in wezen dichterslijk is. Opdat een mens blind zou kunnen worden, moet hij in wezen een ziende zijn. Een stuk hout kan nooit blind worden. Als echter de mens blind wordt, dan is het altijd nog de vraag of de blindheid uit een gebrek en verlies voortkomt of dat ze op een overvloed en overmaat stoelt. Hölderlin zegt in hetzelfde gedicht, waarin hij zich bezint op de maat voor al het meten (vers 75/76): 'Koning Oedipus heeft wellicht een oog te veel.' Het zou dus kunnen zijn dat ons ondichterlijk wonen, zijn onvermogen om de maat te nemen, uit een vreemde overmaat aan razend meten en rekenen komt.¹¹

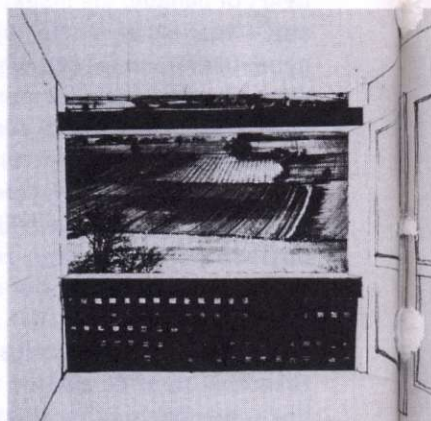
'Het lachende gezicht van de architectuur'

Het technocratische, razende meten en rekenen is de architectuur niet voorbijgegaan. Integendeel, het merendeel der architecten en architectuurtheoretici hebben eens in volle overgave het voortbestaan van de discipline zelf afhankelijk gemaakt van de mate waarin ze de technologische ontwikkelingen eigen zou maken. De voortgaande modernisering en technologisering van de samenleving werden daarom als uitgangspunten genomen bij het doordenken van de mogelijke betekenissen van het wonen en het bouwen en werden daarbij voornamelijk positief gewaardeerd. De invloed van deze maatschappelijke tendensen waar Heidegger zich zo tegen afzet, waren, en zijn, inderdaad even onmiskenbaar als onontkoombaar voor een architect in confrontatie met de eisen die aan zijn ontwerp-praktijk worden gesteld. Het niet doordenken van de mogelijke effecten van ontwikkelingen als die van massamobiliteit en communicatienetwerken in relatie tot het wonen en het bouwen zou een adequaat antwoord op de woningnood zoals Heidegger deze zelf definieert, in de weg staan. De belangrijkste uitkomsten van deze processen echter – een kunstmatigheid van leefwijze en leefomgeving en een radicale onthechting en vrijmaking van het individu en zijn wil ten aanzien van zijn sociale en fysieke omgeving – werden niet of nauwelijks onderkend, laat staan in beschouwing genomen.

Deze vrijmaking en onthechting brachten de mogelijkheid van een vrije psychopathologie met zich mee die Ballard, enigszins ironisch, in zijn roman heeft uitgewerkt. Architecten gingen liever van een apollinisch mensbeeld uit. Illustratief hiervoor is bijvoorbeeld *Without rhetoric*,¹² een tekst van Alison en Peter Smithson. Deze tekst vormt een ware lofzang op het ideaal van de gecontroleerde moderne maatschappij. Ze verbinden in dit boekje onder andere de mogelijkheden van de Amerikaanse produktietechnologie uit de jaren vijftig met de grootsheid van de klassieke Griekse architectuur. In de perfectie van detail en uitvoering zouden massaproductie en moderne anonimiteit samen kunnen vallen met dit Griekse ideaal. Gebouwen gemaakt met dit Amerikaanse gevoel voor perfectie en *glamour* zouden op deze manier deel hebben aan hetzelfde geheim als waaraan de Grieken ook deel hadden: 'het geheim absoluut zeker te weten wat te doen'.¹³ Het detail en de uitvoe-

11

Martin Heidegger, *Over denken, bouwen, wonen*, p. 109.

Yard Garden in Golden Lane, 1952

12

Alison en Peter Smithson, *Without rhetoric. An architectural aesthetic 1955-1972*, Londen, 1973.

13

Ibidem, pp. 20-28.

ringswijze, het hanteren van repetitie, de wijze van samenstellen van gelijke onderdelen konden een zelfde beheersing en controle laten zien als welke de klassieke Griekse architectuur kenmerkt.

Alison en Peter Smithson verbinden de twee tijdperken niet alleen architectonisch, ze leggen ook een verband tussen de leefwijzen van de afzonderlijke historische periodes. De nieuwe technologieën en de massale beschikbaarheid ervan konden de leefwijze van de moderne mens eindelijk verheffen tot die aristocratische, beheerste leefwijze van de debatterende democratie uit het Athene van de vijfde eeuw voor Christus. In de conclusie van *Without rhetoric* gaan de Smithsons uiteindelijk nog een stap verder. Hier maken ze van dit ideaal van zelfdiscipline en bedachtzaamheid een noodzakelijkheid. Behalve grootse mogelijkheden leveren de nieuwe technologieën namelijk nog iets anders op. Het stedelijke leven verkrijgt een nieuwe kwetsbaarheid. Alison en Peter Smithson verwijzen daarbij onder meer naar de mogelijkheid van stroomuitval in complete steden en van stakingen in de luchtvaart. De chaos die deze zaken kunnen veroorzaken zou maken dat zelfdiscipline en bedachtzaamheid de eerste vereisten voor deelname aan een eigentijdse stedelijke cultuur worden.¹⁴

Euripides' tragedie *De Bacchae* laat een andere, meer verschrikkelijke, zijde van de Griekse democratische ziel zien. Het klassieke toneelstuk heeft de dionysische extase als onderwerp, en vooral de gevolgen van een onderdrukking hiervan. Het verhaal speelt zich af in Thebe waar de god Dionysos arriveert. De heersende koning, Pentheus, moet niets van deze nieuwe god weten. De rituelen ter verering van Dionysos zouden de gemeenschap, de *polis*, ondermijnen. Als de geest van Dionysos vaardig wordt over de vrouwen van Thebe en de vrouwen de stad verlaten om de veiligheid en zekerheid die binnen de muren van de beschaafde *polis* zouden heersen, te verruilen voor een ritueel leven in de woeste natuur, laat hij zelfs een arrestatiebevel tegen de god uitgaan. Dat komt hem duur te staan. Alvorens een strafexpeditie tegen de bacchanten te beginnen laat Pentheus zich door zijn eigen nieuwsgierigheid verleiden om de vrouwen te gaan bespieden. Vermomd in vrouwenkleden trekt hij de stad uit. Hij wordt echter ontdekt door de bacchanten die hem in wilde razernij in stukken scheuren.

Om de benauwende last van de rede naast zich neer te kunnen leggen moesten de vrouwen van Thebe de ommuring van de stad verlaten. Daarentegen zijn de bewoners van het Londense woongebouw in de Docklands, ondersteund door de verworvenheden van de technologische vooruitgang, in staat zich binnen hun eigen muren te onttrekken aan normatieve gedragspatronen, aan wat fatsoenlijk of betamelijk wordt geacht.

Een ander effect van de uitkomsten van de modernisering, dat direct samenhangt met het hierboven genoemde en de mogelijke realiteit van deze versterkt, namelijk de *mogelijkheid* van een vrije psychopathologie, is de afwezigheid van een

14

Ibidem, p. 92.

26

'communis opinio' ten aanzien van de gewenste wijze van samenleven. Het ontbreken van een absolute geest die algemeen geldende en algemeen geaccepteerde gedragsregels sanctioneert, ondermijnt de traditionele positie en betekenis van de als openbaar gedachte ruimte. Deze is op dit moment voortdurend onderworpen aan diverse vormen van privatisering en toeëigening. Tegelijkertijd vinden in toenemende mate in de vanouds als privaat aangeduide ruimte indringing en overrompeling door overheidsinstituten en commerciële instellingen plaats via elektronische communicatie- en informatienetwerken. In het *Oase*-nummer *De transformatie van de metropool* is dit voor de stedenbouwtheoreticus Harm Tilman reden om de volgende conclusie te trekken:

*De betekenis en het gebruik van ruimte zijn overal onderhevig aan strategische onderhandelingen. In deze betekenis, een betekenis die de bewoners van de hedendaagse stad terstond zullen begrijpen, zijn alle ruimtes onveilig en daarmee op een of andere manier vijandelijk.*¹⁵

De term 'onderhandelingen' is hier een finzinnig eufemisme. De deelnemende partijen zijn immers zelden gelijkwaardig.

Wanneer het gaat om mogelijke collectieve betekenissen en waarden, lijken de meeste architecten en stedenbouwers de werkelijke effecten van de modernisering en technologisering nog niet in adequate concepten of methoden omgezet te hebben. Zoals gezegd gaan de bevrijding en verlichting van de individuele mens, onder invloed van de voortgaande modernisering, ondersteund en begeleid door een zich snel ontwikkelende technologisering van de maatschappij, gepaard met de mogelijke vrijmaking van maar al te menselijke kwaadaardige en destructieve krachten. In de moderne literatuur is dit altijd een van de grote onderwerpen geweest die op een speculatieve en essayistische manier zijn onderzocht: bijvoorbeeld in de figuren van Raskolnikov of Moosbrugger,¹⁶ en meer recent en van een meer algemene aard in de romans van Doris Lessing, met name *The memoirs of a survivor*, en in de romans van de al eerder genoemde J.G. Ballard. Binnen de architectonische discipline zijn slechts enkele, zeer incidentele pogingen aan te wijzen waarbij architecten een mogelijk antwoord hierop proberen te formuleren.¹⁷ Zonder te willen pleiten voor een architectuur die negatief en destructief van aard is – als een dergelijke architectuur al zou kunnen bestaan – kan ik wel stellen dat het ontbreken van dergelijke onderzoekende ontwerpvoorstellen, hoe speculatief of essayistisch ze ook zouden zijn, een gebrek aan kennis oplevert die maakt dat de discipline op dit moment niet in staat is werkelijk adequate en direct inzetbare methoden ten aanzien van de organisatie en vormgeving van het wonen te ontwikkelen.

Het probleem spitst zich toe op de als algemeen veronderstelde betekenis van de discipline zoals deze binnen de moderne beweging wordt begrepen. Architectuur zou een drager van de algemeen aanvaarde en geldende waarden zijn. Het architectonisch project zou de collectiviteit niet alleen

15
Harm Tilman, 'Redactioneel', in:
OASE, 1992, nr. 33, p. 2.

16
Respectievelijk uit *Schuld en boete* van Dostojevski en *De man zonder eigenschappen* van Musil.

17
Hierbij doel ik zeker niet op het zogenaamde deconstructivisme van de jaren tachtig. Het problematische van het deconstructivisme is dat het ronduit geobsedeerd wordt door de 'taal', veel meer dan ooit het humanisme, ook al gaat het dan om de *onmogelijkheid* van de taal. Wil een eigentijdse architectuur opteren voor een daadwerkelijk kritische positie dan zal ze, in aansluiting op de moderne architectuur, het programma centraal moeten stellen, dat wil zeggen de gebeurtenissen, activiteiten, situaties en evenementen van het dagelijkse leven. Een extreem voorbeeld hiervan wordt gevormd door de ontwerpstrategieën die het Londense NATO begin jaren tachtig heeft ontwikkeld waarbij de eigen subcultuur van kraken en *pop-life* ingezet werd tegen de uniformiserende doctrines van de technocratische plannings instituten.

vormgeven of representeren, maar bovendien als gebouwde realiteit present stellen – of, zoals John Summerson het formuleert: het moderne architectonische project zou een lokaal fragment van een sociaal *model* betreffen.¹⁸ De onthechting van het individu maakt van het bepalen en fixeren van collectieve waarden gebaseerd op een sociaal model en het architectonisch uitdrukken hiervan een meer dan precarie zaak. De geconstrueerde werkelijkheid van een hedendaagse moderne architectuur met de daarbijhorende claim van een universele geldigheid valt noodzakelijkerwijs niet samen met een individuele waardering. Het architectonische project heeft zo haast als vanzelf een tragische en utopische dimensie gekregen. Architectuur is voor het instabiele, wisselende dagelijkse leven vooral een constructie van een *mogelijke* werkelijkheid geworden.

Het denken van A+P Smithson

Deze 'tragische' situatie wordt voorbeeldig geïllustreerd door de verschillende posities die het al eerder genoemde architectenpaar Alison en Peter Smithson binnen het naoorlogse theoretische architectuurdebat hebben ingenomen. Deze verschillende posities, zoals ze naar voren komen in de diverse projecten en geschriften, laten een tweeslachtigheid zien die soms als twijfelachtigheid, soms als een geraffineerde dubbelzinnigheid naar voren komt. Enerzijds getuigen de Smithsons van een onwankelbaar geloof in de architectuur als het middel bij uitstek om de werkelijkheid te beheersen en om deze zelfs te transformeren naar een ideale, modelmatige situatie, anderzijds nemen ze een pragmatische houding aan die in confrontatie met de banaliteit van het alledaagse leven doet zoeken naar specifieke en eenmalige oplossingen waarbij adequatie prevaleert boven het ideale.¹⁹ Alison en Peter Smithson blijven vasthouden aan de algemene geldigheid van de taal van de moderne architectuur en de positie die deze als natuurlijke opvolger van het klassieke idioom toe zou komen. Beiden blijven op hardnekkige wijze het belang van de humanistische waarden benadrukken. Tegelijkertijd ontwikkelen ze stedenbouwkundige modellen die een afscheid laten zien van een egalitaire en modelmatige benadering van de woningbouwopgave waarbij het ideale als algemene en nastrevenswaardige norm geldt.²⁰

De spanning die aanwezig is tussen een collectiviteit als modelmatig ideaal geformuleerd en het individu bewust van zijn eigen vrije wil, is altijd een van de belangrijkste onderzoeksthema's in het werk van de Smithsons geweest. Daarvoor wordt aanvankelijk een aantal modellen ontwikkeld waarbij binnen een totale, gebouwde structuur voor het individu een eigen plek wordt ingeruimd. Uiteindelijk worden er voorstellen gedaan die het beste te omschrijven zijn als composities van lege plekken en open systemen waarbinnen diverse collectiviteiten op verschillende schaalniveaus en met verschillende programma's vorm kunnen krijgen. Voor de eerste benadering zou je de *Golden Lane Overlay* karakteristiek kunnen noemen,

18

John Summerson, 'The case for a theory of modern architecture', in: *RIBA Journal*, juni 1957, pp. 307-310.

19

Voor deze dubbelzinnige houding zijn de twee gebouwde projecten *Economist's Building* uit 1964 en *Robin Hood Gardens* uit 1970 illustratief. Bij het laatstgenoemde lukt het de ontwerpers niet om in confrontatie met de praktijk de beperkingen die de opdracht en situatie aan de architectuur stellen, volledig te boven te komen. De principes geformuleerd in de *Golden Lane Overlay* moeten worden geamendeerd waardoor het project sterk aan overtuigingskracht inboet. Bij het *Economist's Building* daarentegen slagen de Smithsons er wel in om op overtuigende wijze een contextuele architectuur te realiseren die vanuit ideale principes is geformuleerd.

20

Het opgeven van de mogelijkheid van de taal lijkt volstrekt niet aan de orde te zijn in het denken van de Smithsons, ook al maken ze een aantal ontwerpvoorstellen die impliciet een tendens in die richting laten zien. Deze paradox lijkt onverklaarbaar, maar wellicht heeft hij te maken met het angste, onuitgesproken vermoeden dat met het verdwijnen van de taal ook de architectuur op zal lossen in een kakofonie van elkaar overschreeuwende stemmen. Slauerhoff, die andere romantische dichter, brengt deze angst onder woorden in het laatste vers van zijn gedicht *Woninglooze*, een gedicht dat in al zijn eenvoud naadloos aan lijkt te sluiten bij het dichtende wonen van Heidegger:

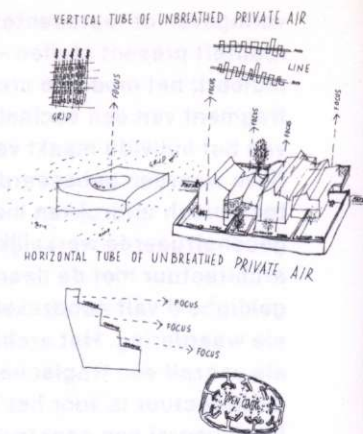
(...)
Het zal lang duren, maar de tijd zal komen
Dat vóór den nacht mij de oude kracht ontbreekt
En tevergeefs om zachte woorden smeekt,
Waarmee 'k weleer kon bouwen, en de aarde
Mij bergen moet en ik mij neerbuig naar de
Plek waar mijn graf in 't donker openbreekt
Zonder taal, geen gedicht en geen woning voor deze woningzoekende

voor de laatste het stedenbouwkundig model *Cluster City*.

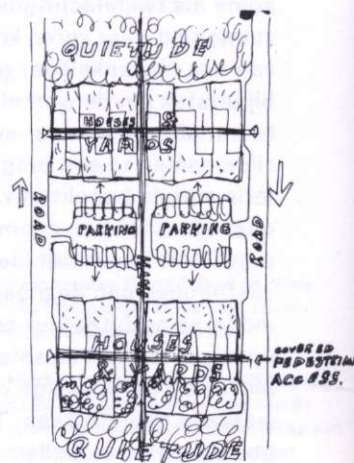
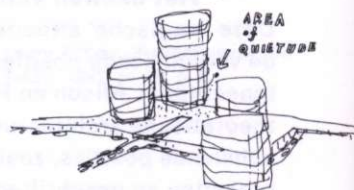
De Golden Lane Overlay is een eerste poging op conceptueel niveau om de verschillende infrastructurele voorzieningen los te koppelen en weer te verbinden. Verschillende lagen worden gedefinieerd die elk volgens hun eigen wetmatigheden en noodzakelijkheden kunnen worden ontwikkeld. Vanuit hun eigen ideale opzet worden de lagen opnieuw met elkaar verbonden door middel van verschillende collectieve programma's die uiteen kunnen lopen van winkelcentra en scholen tot stations of open groenzones. Op die manier weten de Smithsons een antwoord te formuleren op de vragen die door de transformatie van de stad tot een samenstel van infrastructurele netwerken worden gesteld aan architectonische en stedenbouwkundige strategieën en concepten. In het voorstel voor de Golden Lane Overlay zetten zij daarbij nog nadrukkelijk architectonische artefacten als instrumenten in om de diverse netwerken te ontwikkelen. Zo vallen de woongebouwen bij deze strategie samen met het directe ontsluitingssysteem van de woningen, de zogenaamde *streets-in-the-air*.

Tussen de woningen en de straten-in-de-lucht hebben de ontwerpers een plek vrijgehouden: de *yard-garden*, als een soort buffer waar de bewoner zijn verhouding tot de directe buitenwereld kan bepalen. In het ontwerpwerk van de Smithsons is allengs een verschuiving in strategie te zien waarbij het openhouden en vrijhouden van dergelijke lege buitenruimtes een belangrijke rol gaat vervullen en de structurerende plaats van architectonische artefacten in gaat nemen. In de teksten van het architectenechtpaar is hierover geen poging tot een consistente theoretische uiteenzetting te vinden, zoals wel het geval is rondom de termen *association*, *patterns of growth* en *mobility*. Met name het laatstgenoemde thema van mobiliteit is vaak besproken wanneer het gaat over de stedenbouwkundige concepten van de Smithsons. De leeggelaten ruimte, een vrijgelaten plaats tussen verschillende stedelijke en architectonische lagen in lijkt echter een sleutelpositie tot het begrijpen van het denken van de Smithsons in te nemen. Door middel van het inzetten van lege ruimtes in hun ontwerpstrategie proberen de Smithsons in eerste instantie het individu te verzekeren van een eigen plek binnen een onzekere omgeving die voortdurend aan verandering en allerlei vormen van toeëigening onderhevig lijkt te zijn. De tentoonstelling *This is Tomorrow* uit 1956 met de installatie *Patio & Pavilion* laat al een dergelijke benadering zien. Ook in andere ontwikkelde woningtypes vormt een lege buitenruimte, een zogenaamde *tube of unbreathed private air*, een belangrijk onderdeel van de woning. Op een iets groter schaalniveau worden *areas of quietude*, gemeenschappelijke buitenruimtes om te kunnen 'ademen', geïntroduceerd, evenals *landcastles*, grote karakteristieke groengebieden, en *greenways*, een systeem van open groenzones parallel aan het stedelijke ontsluitingssysteem.

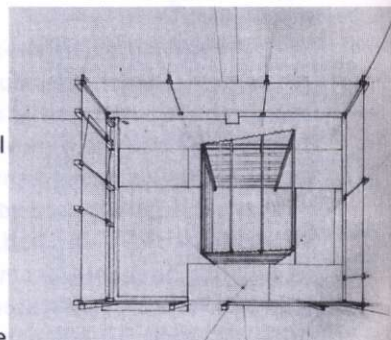
In *Berlin, the open city*, een ontwerpvoorstel uit 1962 voor de Mehringplatz, krijgt de lege ruimte een expliciet structurerende rol en, ook al is de plek zelf programmatisch leeg, in program-

'Private Air'-diagrammen, 1955-1956

Schetsen uit Urban Structuring, 1967

Bovenaanzicht paviljoen en patio uit *This is Tomorrow*, 1956

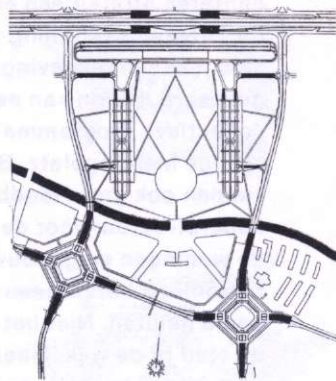
matische termen vervult zij een centrale functie. Het gaat in dit geval om een voorstel voor de ontwikkeling van een door de Smithsons zo genoemde *interchange*: een plek waar verschillende transportsystemen met elkaar verknoot worden en waar bijbehorende programma's gerealiseerd moeten worden. Over het opengelaten centrum zeggen de Smithsons het volgende: *In de centrale, omsloten ruimte is het de bedoeling dat – nadat de bomen groot geworden zijn – de aanwezigheid van de gebouwen nauwelijks gevoeld wordt. Dit is een weloverwogen strategie om ruimte over te laten om toekomstige veranderingen 'elbow room' te geven en om vervoersbewegingen het comfort en de elegantie te geven die traditioneel bijvoorbeeld aan de beweging tussen trap en salon in een paleis werd gegeven.*

Dit gevoel voor vergrote 'elbow room' – voor het openmaken zodat gebouwen, wegen en voorzieningen zich elk vrij volgens hun eigen regels kunnen ontwikkelen en de mogelijkheid hebben om te veranderen zonder de ontwikkeling van het geheel te schaden – vormt het centrale element van ons voorstel.²¹

Alle verschillende genoemde types buitenruimtes hebben als karakteristiek dat ze programmatisch letterlijk leeg zijn. Ze vormen opengehouden ontmoetingsruimtes tussen stedelijke programma's en mogelijk gebruik, tussen verschillende vervoerssystemen en spontane bewegingen, tussen gebouwen en tussen mensen. Ze vormen leegtes die aan de diverse deelnemers de ruimte bieden om op eigen termen bij te dragen aan een mogelijk stedelijk en openbaar leven en de ontwikkeling daarvan. De wijze van verknoping van infrastructuur en programma's en de wijze van inpassing van nieuwe ontwerp-ingrepen in bestaande situaties met bestaande programma's conditioneren daarbij de mogelijke uitwisseling en de eerder genoemde 'strategische onderhandelingen' tussen de deelnemers, waar de opengelaten ruimte plaats voor vrijgeeft.

Voor het allergrootste schaalniveau, dat van de stedelijke regio, ontwikkelen de Smithsons het *Cluster-City*-voorstel. Het is een modern stedenbouwkundig voorstel dat zich niet langer baseert op een ideaal samenlevingsmodel, maar dat uitgaat van de onderkenning dat mobiliteitsnetwerken programmatische ontwikkelingen van stedelijke regio's sturen en diversificeren. Voor Alison en Peter Smithson is dat een aanleiding om de mogelijke identiteit van de eigentijdse stad middels het moderne snelwegennet te verzekeren. In hun ogen is het snelwegennet het enige element dat in staat is om die identiteit op een dergelijke schaal voor een langere periode te garanderen. Daarbij trekken ze onder meer een vergelijking met het Amsterdam van de zestiende en zeventiende eeuw dat zijn structuur en identiteit eveneens aan een grootschalig transportsysteem ontleende, namelijk het grachtenstelsel dat destijds zo'n veertig procent van het stedelijk gebied in beslag nam.

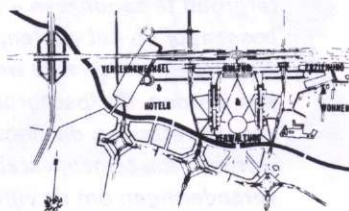
Verdween de architectuur in Berlijn op de Mehringplatz achter het groen van de naar de hemel opgeschoten bomen, in Cluster City lijkt de architectuur nu volledig opgelost. Archi-

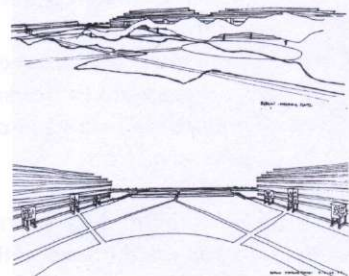
Begane grond

21

John Lewis (ed.), *Urban Structuring. Studies of Alison & Peter Smithson*, Londen/ New York, 1967, p. 87.

Mehringplatz, overzicht, 1962

Perspectieven

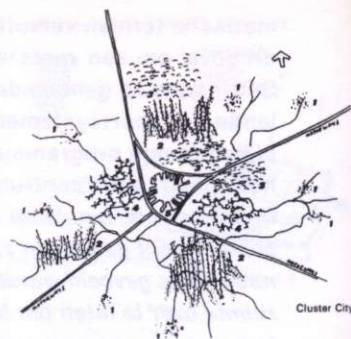
tectonische artefacten maken niet langer deel uit van de te hanteren strategieën en worden niet meer ingezet als middel tot betekenisverlening of mogelijke identificering van het individu met zijn omgeving. Lege zones rondom snelwegen worden gefixeerd. Hierin kan een aantal grote gebouwcomplexen voor collectieve programma's een plaats krijgen, zoals de *inter-change* Mehringplatz. Behalve de zones rondom snelwegen kunnen ook grote landbouwgebieden en bossen een gefixeerde superstructuur voor de stad vormen. De zogenaamde *scatter*, de woningen en gebouwen in de wijken, die zich als een architectonisch heterogeen samenraapsel presenteren, wordt onbepaald gelaten. Niet het gebouwde verzekert zo de identiteit van de stad of de wijk, maar de opengelaten, vrijgehouden ruimtes doen dat.²² In *Letter to America* beschrijven Alison en Peter Smithson nog eens op beknopte wijze de strategie voor een dergelijke stedenbouw:

...En er zijn die nieuwe buitenwijken. Alles bevindt er zich in een proces van voortdurende expansie en verandering die traditionele technieken van de architectuur en stadsplanning eenvoudigweg inadequaet maken. Denkend over het probleem van het permanente en het veranderende lijkt het dat een of andere 'fix', dit wil zeggen een systeem van permanente referentiepunten, noodzakelijk is voor de stabiliteit van het individuele, en dat een veranderende omgeving hier rekening mee moet houden.

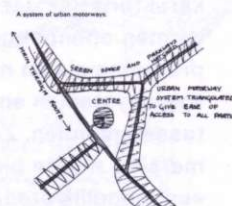
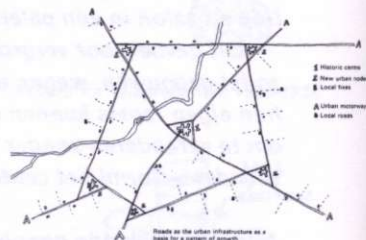
Op de schaal van de Amerikaanse omgeving zou een dergelijke permanentie behoorlijk groot moeten zijn. Het zou misschien mogelijk zijn om een gecontroleerde, relatief stabiele achtergrond te handhaven – bijvoorbeeld van landbouwgebied of bossen, of, in het oosten, van simpelweg ongebruikte ruimte – waartegen een directe wegwerp-omgeving [environment] gezet kan worden. De 'background permanency' die ook de snelwegen zou omvatten en die door een super-autoriteit beheerst zou worden, zou tamelijk stabiel zijn: laten we zeggen dat belangrijke veranderingen om de vijftientwintig tot vijftig jaar zouden plaatsvinden. De wegwerp-omgeving van huizen, supermarkten, enzovoort, zou helemaal geen architectuur zijn, maar dingen die in een aantal modellen door de industrie uitgeworpen worden, zoals auto's en wasmachines (overigens zouden deze de productie-economie misschien een paar extra jaren draaiende kunnen houden). Deze huizen, winkels, crèches, enzovoort, zouden naar een esthetiek van tijdelijkheid vormgegeven kunnen worden in tegenstelling tot de huidige woningbouwproductie die van een tijdelijke aard is, maar die gerealiseerd wordt volgens een esthetiek van het permanente.

Aan deze 'background permanency' zouden gebouwen van een permanente esthetiek gerelateerd kunnen worden, de knoep- of groeipunten waaraan de tijdelijke elementen gerelateerd zouden zijn.²³

In het Cluster-City-voorstel worden de stadsdelen zelf, de *clusters*, ten opzichte van elkaar gedifferentieerd. Door middel van te realiseren stedelijke programma's, van het ontwikkelen van gewenste relaties met de andere stadsdelen en het snelwegen-

Cluster City, overzicht, 1957-1959

Infrastructuur

22

Verrassend genoeg heeft deze strategie een herwaardering en actualisering gekregen in een plan voor de Franse *ville nouvelle* Melun-Sénart van het Rotterdamse OMA, een bureau dat niet erg bekend staat om zijn kritische houding tegenover de uitputtingsverschijnselen die de huidige consumptiemaatschappij vertoont, maar dat zich eerder genoeglijk lijkt mee te laten voeren op de golven van een heersende tijdgeest: 'Koolhaas legt met name de nadruk op de onmogelijkheid de vorm van het gebouwde op grootschalig stedenbouwkundig niveau te kunnen beheersen, waardoor het niet langer mogelijk is de stad met traditionele architectonische middelen te ordenen en vorm te geven. Daarom richt hij in het plan voor Melun-Sénart al zijn aandacht op een aantal "leegtes", zones die hij als het ware uit het gebied uitsnijdt, zoals het weggennet en landschappelijk waardevolle plekken. Deze zones moeten de stad structureren en vormen een achtergrond voor de te realiseren woongebieden. In de toelichting op het plan schrijft Koolhaas: "Het gebouwde, het 'volle', is onbeheers-

net, door middel van verschillen in dichtheid, van toe te passen types, enzovoort, kunnen de *clusters* op het stedenbouwkundige niveau gearticuleerd worden. Zo wordt het mogelijk om oplossingen en voorstellen te genereren die toegesneden zijn op aanwezige behoeften en de beperkingen en eisen van de aanwezige situatie.

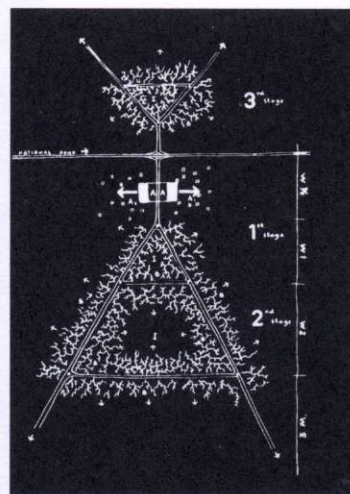
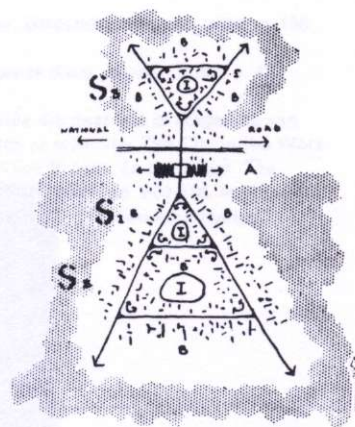
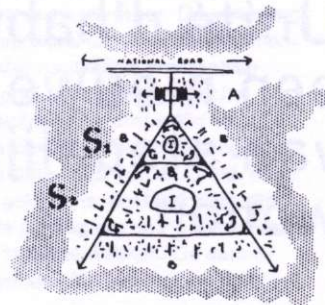
De algemene 'taal', als een denkmodel waarbinnen men alles zou kunnen zeggen en alle patronen zou kunnen vatten, maakt plaats voor een samenstel van meerdere, kleine talen, of dialecten. Alison en Peter Smithson stellen zo met Cluster City een strategie voor waarbinnen plaats zou zijn voor differentiatie en voor spontaneïteit. In deze stedenbouwkundige strategie worden stedelijke weefsels, hun patronen en hun verhouding tot elkaar centraal gesteld. In principe stellen ze een werkwijze voor die uitgaat van *verschillen*. Het werkzaam zijn van verschillende netwerken met verschillende en afwijkende patronen in gebruik en groei, wordt in Cluster City geaccepteerd. De diverse netwerken kunnen naast elkaar aanwezig zijn met elk hun eigen karakteristieken en intensiteiten. Op deze manier kan de moderne notie van een volstrekt homogene stad met een als ideaal geformuleerde, uniforme modelmatigheid voor de woningbouw verlaten worden voor een meer open ontwerpbenadering. Alison en Peter Smithson maken zo een ruimte vrij waarbinnen een nieuwe, mogelijke collectiviteit een plaats kan vinden.

baar, overgeleverd aan de maalstroom van politieke, financiële en culturele krachten in een voortdurende transformatie. Voor het ongebouwde, de 'leegte' geldt dat niet. (...) De grondhypothese is dat, als dit systeem van leegtes en stroken wordt gerespecteerd, de kwaliteiten van schoonheid, sereniteit en toegankelijkheid kunnen worden gegarandeerd, onafhankelijk van de mogelijke architectuur die er eventueel tussenin ontstaat..." Tegelijkertijd zijn er een aantal verschillen met de benadering van de Smithsons in het *Cluster-City*-voorstel te constateren. Zo zijn de zones in het plan van OMA niet letterlijk leeg, maar krijgen ze een programmatische lading. Verder is er sprake van een verschil in de houding van de ontwerpers ten aanzien van een mogelijke homogeniteit of heterogeniteit van het plan op het allergrootste schaalniveau van de hele stad. In de benadering van de Smithsons blijft een voorkeur te lezen voor de stad als een evenwichtige eenheid, zij het in verscheidenheid op de kleinere schaalniveaus. Het plan van OMA laat een voorkeur zien voor het tot een maximum opvoeren van

verschillen, vooral op het grootste schaalniveau. Tenslotte is er nog een belangrijk verschil wat betreft mogelijke toekomstige ontwikkelingen van de nieuwe stad. Het plan voor Melun-Sénart is "af" en laat geen anticipatie op mogelijke groei zien. De Smithsons gaan uitdrukkelijk uit van stedelijke groei en spreken daarom ook van *patterns of growth*. Hun modellen zijn nog niet "af", maar laten mogelijkheden open voor de toekomst. Ze zijn leeggelaten en staan zo open voor interpretatie door toekomstige generaties. Koolhaas grijpt deze leegte direct aan, en "verdicht". Uit: Dirk van den Heuvel, OMA versus A+P Smithson, een vergelijking van plannen in het kader van de differentiatie Architectonische Studies van Woongebieden aan de faculteit der bouwkunde, TU Delft, onder mentorship van Max Risselada, 1989-1990, ongepubliceerd.

23

Alison en Peter Smithson, *Ordinariness and light. Urban theories 1952-1960 and their application in a building project 1963-1970*, Londen, 1975, p. 140.

Groei patronen